

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ НА ДИНАМІКУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті на основі аналізу сучасної соціологічної літератури та публіцистичних матеріалів виявляються особливості суперечливості соціальної стратифікації сучасного українського суспільства та вплив цих змін на становлення громадянського суспільства. Показані основні напрямки зсувів, що відбуваються у цій області.

Ключові слова: громадянське суспільство, стратифікація, середній шар, система адміністративно-командного капіталізму, модульна людина.

Останніми роками в Україні та Росії з'явилося чимало праць, в яких аналізуються проблеми становлення на території пострадянського простору громадянського суспільства. Проте здебільшого ці дослідження присвячені взаємодії громадянського суспільства та правової держави. У цьому зв'язку можна назвати праці В. Бабкіна, Т. Ковальчук, І. Варламова, Ю. Шемшученка (Україна) та В. Нерсисянца, І. Соколової, Б. Бляхмана, М. Кудряшової (Росія). Є безліч публікацій, у яких аналізуються і саме явище – громадянське суспільство, і перспективи його становлення. До речі, до такого роду досліджень можна віднести й книгу Д. Коена та Е. Арато „Громадянське суспільство і політична теорія” (2003 р.), у якій авторами було поставлене завдання „запропонувати хоча б загальні межі теорії громадянського суспільства, якою можна було скористатися стосовно сьогоденної ситуації” [1, с.4].

При цьому мало уваги приділяється питанню об'єктивних підвалин становлення громадянського суспільства і перш за все – динаміці змін у соціальній структурі суспільства. Втім соціальна структура, що являє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп, а також соціальних інститутів і відносин між ними – це анатомічний скелет суспільства. Під структурою розуміється сукупність функціонально взаємопов'язаних елементів, які становлять внутрішню будову суспільства. І якщо громадянське суспільство можна визначити як сукупність соціальних відносин і інститутів, які функціонують відносно незалежно від політичної влади й спроможні через інститути опосередковування (політичні партії, групи інтересів, лобістські групи) впливати на прийняття тих чи інших політичних рішень, на розробку та реалізацію стратегічного курсу державної політики, то зрозуміло, що сфера цих відносин обмежується переважно „горизонтальними зв'язками”, сутність яких не можна визначити, не проаналізувавши соціальну структуру суспільства.

При вивченні соціальних підвалин громадянського суспільства слід також враховувати, що соціальна структура суспільства не вичерпується класами. Вона включає в себе й інші види соціальних спільнот: соціально-демографічні (молодь, пенсіонери, чоловіки, жінки); соціально-територіальні (мешканці міста й села); соціально-етнічні (нації, народності, національні та етнічні групи), соціально-професійні (шахтарі, військовослужбовці, фермери) і т.д. Аналіз подібних утворень також є необхідним для дослідження проблем становлення громадянського суспільства, адже змістом суспільного життя є взаємодія цих груп, зіткнення їхніх інтересів, постійне з'ясування місця кожної з них у суспільній ієрархії. На Заході соціальна стратифікація ототожнюється із соціальною нерівністю. При цьому звертають на себе увагу дві риси. Перша пов'язана з диференціацією населення у ієрархічно оформлені групи. Друга – з первинним розподілом соціальних благ і цінностей. Так, П. Сорокін виокремлює чотири групи факторів, які виступають об'єктом соціальної нерівності: права та привілеї; обов'язки та відповідальність; соціальне багатство й злиденність; влада й вплив [2, с.303]. Ці групи й дотепер – відправні точки для концептуалізації типів соціальної стратифікації. Так, відомі

російські соціологи Л. Беляєва, Л. Гордон, З. Голінкова, Т. Заславська, Є. Ігітханян, Є. Стариков, М. Буткевич, О. Шкаратан, В. Радаєв, Р. Ривкіна та інші на основі комбінації різних стратифікаційних підходів аналізують сучасне російське суспільство, розкривають природу соціальних трансформацій.

Останні двадцять років і в українському суспільстві відбувається процес трансформації своєї соціальної природи через руйнування старих й створення нових соціальних структур і інститутів. Соціальна структура радянського ладу не могла бути основою для виникнення громадянського суспільства, оскільки тут панувало гасло „партія і народ єдині”. У стратифікації радянського суспільства, пронизаного адміністративним і політичним контролем, ключову роль відігравала етакратична система. Провідне місце займав посадовець-розпорядник національного багатства (рестрибутивна система). Місце соціальних груп в партійно-державній ієрархії обумовлювалося обсягом розподільчих прав, рівнем прийняття рішень і масштабами можливостей в усіх сферах.

Для етакратичного суспільства були характерними злиття влади й власності; панування державної власності, державно-монополістичний спосіб виробництва, домінування централізованого розподілу, милітаризація економіки, станово-шарова стратифікація ієрархічного типу (у якій позиції індивідів і соціальних груп визначаються їхнім місцем у структурі державної влади, що поширювалася на більшість матеріальних, трудових, інформаційних ресурсів), соціальна мобільність у формі організованої зверху „селекції” найбільш слухняних і відданих системі людей.

Відмінною прикметою соціальної структури суспільства радянського типу було те, що вона не була класовою, хоча за параметрами професійної структури й економічної диференціації зовнішньо уподібнювалася структурі західного суспільства. Монополія державної власності принципово не могла дати класового суспільства, оскільки всі громадяни – наймані працівники держави, які різнилися між собою лише обсягом делегованих ним повноважень. Не могла бути подібна соціальна система й підґрунтям громадянського суспільства, ідея й реальність політичної практики якого – результат історичного розвитку західної цивілізації. Історично громадянське суспільство формувалося там шляхом розвитку громадських інститутів „знизу”, виникнення активістського типу особистості із свідомістю та політичною поведінкою, притаманною середньому класу як основного соціального підмурку зрілого громадянського суспільства.

Сьогодні у пострадянських країнах змінюються форми й відносини власності, форми політичної влади й управління, система правосуддя, лад і спосіб життя. Процес трансформації українського суспільства являє собою безліч складно переплетених економічних, політичних і соціальних практик. Складність полягає в тому, що стара система „вхоплює” й „утримує” нову. У країні ще не повністю склалися механізми ринкової економіки, „вертикаль влади” стримує ініціативу суспільних організацій, органи місцевого самоврядування, та і сама проблема „громадянського суспільства” прийшли до нас „зверху” в середині 1980-х років і навіть з’явився термін „розбудова” громадянського суспільства. Спостерігається деякий дуалізм, непослідовність процесів перетворень на пострадянському просторі.

У період з 1989 по 1994 рр. у суспільстві відбулися крупні соціально-економічні зміни. Більшість населення країни не змогла пройти шлях збагачення. Нова економічна еліта „вийшла” з номенклатури (до 70 %), криміналітету і невеликої кількості енергійних і талановитих людей, пов’язаних із сучасними технологіями. У тяжкому стані опинилася більшість робітничого класу, якому раніше номенклатура лестила, називаючи його „хазяїном країни”, зникло колгоспне селянство, за межею бідності опинилися пенсіонери, інваліди, більша частина інтелігенції (особливо інженери, лікарі, вчителі), активна соціалізація яких припала на радянський період. За бортом опинилися мешканці моно-міст (воєнно-промислових, наукових тощо), малих і почасти середніх міст, де ринок праці виявився надто вузьким і тому влаштуватися на роботу стало неможливим, особливо якщо єдине в місті підприємство закрилось.

Упродовж 18 років існування Української держави суттєвим моментом соціальної диференціації порівняно з іншими країнами з перехідною економікою було те, що у нас виявився найвищий рівень диференціації доходів. І хоча ця диференціація ще не досягла рівня розвинених країн, стрімке майнове розшарування викликає у суспільстві політичну й соціальну напругу, створює негативне тло для реформ. Коментуючи підсумки масштабного соціологічного опитування „Українське суспільство в 1992 – 2002 роках. Динаміка соціальних змін”, академік НАН України, директор Інституту світової економіки й міжнародних відносин НАНУ Юрій Пахомов наводить дані, що 78,4 % населення вважають, що в країна взагалі немає демократії, оскільки влада ігнорує волю народу. 86,3 % переконані, що в країні відсутня ситуація рівних можливостей. Не краща й ситуація з капіталізмом, підприємництвом та приватною власністю. Прихильники приватної власності складають лише 8,4 % (і це незважаючи на багатолітні намагання влади зробити приватну власність головною у системі ціннісних орієнтацій). 43,3 % опитаних переконані, що український капіталізм розвалює економіку. Обурення викликає й те, що продажними (або під владою капіталу) стали не лише ЗМІ, а й службові посади, партійна приналежність і навіть місця в парламенті [3, с.2].

У 2008 р. у зв'язку з розгортанням світової фінансово-економічної кризи в українському суспільстві посилилася соціальна напруга. Основним об'єктом невдоволення населення став політичний курс керівництва країни, адже незважаючи на двадцятилітня перетворення, в Україні, як і в багатьох пострадянських країнах зберігся апаратний стиль управління. Провідні позиції в країні займають вищі чиновники, які поєднують адміністративну роботу з участю в бізнесі, тому при аналізі соціальних трансформацій на пострадянському просторі вірними є підхід Т.І. Заславської, згідно з яким, місце людини у сучасній системі стратифікації визначається її місцем у владно-державній структурі, участю в процесі приватизації [4, с.262]. У нашій системі адміністративно-командного капіталізму місце суспільної групи визначається її роллю в управлінні економікою та розпорядженні матеріальними і фінансовими ресурсами. Важливішим фактором, що визначає, зокрема, соціальний статус керівних груп і досі є пряма чи непряма приналежність до перерозподілу державної власності. Втім для країн, які перебувають у процесі демократизації і не бажають повертатися до авторитаризму, принципово важливим є розмежування завдання встановлення життєздатної ринкової економіки та завдання укріплення громадянського суспільства по відношенню до держави й вивільненим ринковим силам. Та це можливе лише за виникнення певних умов і, перш за все – формування середнього класу, який в країнах зрілого громадянського суспільства становить від 40 до 60 %.

Середній клас відіграє в суспільстві особливу роль. Образно її можна порівняти з функцією хребта в людському організмі, завдячуючи якому організм зберігає рівновагу й стійкість. Середній клас виокремлюють не за рівнем доходів. У нього входять, як правило, ті, хто має економічну незалежність, зумовлену наявністю власності або чітко виражений професійналізм. У розвинених країнах учені, священники, лікарі, адвокати, середні менеджери, банкіри і підприємці становлять соціальний стрижень суспільства. Там, де немає середнього класу або він ще не сформований, суспільство – нестабільне. На думку британського філософа й політолога Ернеста Геллнера, представники середніх шарів є модульними людьми (модуль – це легке поєднання, стиківка різних частин устрою між собою). Він вважає, що модульна людина здатна легко вписуватися у постійно діючі інститути й асоціації, переплетені з рештою елементів соціального цілого, може входити у тимчасові союзи, а у разі незгоди – полишати їх. Переконання людини можуть змінюватись, що не завжди є гріхом і відступництвом. І тим не менше спеціалізовані, інструментальні, необов'язкові, не освячені ніяким верховним авторитетом зв'язки виявляються надійними й ефективними, і при цьому відсутня форма кріпосної залежності. Е. Геллнер доходить висновку, що сутність громадянського суспільства полягає „у

формуванні зв'язків, які виявляються ефективними і водночас є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними” [5, с.108].

Утім поява модульної людини, яка є водночас і індивідуалістом і егалітаристом, здатна об'єднуватися зі своїми співгромадянами та протистояти державі, вирішувати найрізноманітніші завдання, є проблемою розвитку соціальної структури суспільства.

В Україні сьогодні такої людини ще немає і бути не може. Соціальна структура являє собою піраміду з невеличкою верхівкою (0,2 – 0,3 % олігархів і не більше 4-5 % субеліти, презентованої в політичному бізнесі), вузьким шаром дрібних і середніх підприємців (прошарок так званих „фермерів” украї незначний – не перевищує 1 %, середні міські шари ще не сформувались) і широкою основою – базовими й нижчими шарами, межа між якими – умовна. Останні можна розглядати як єдиний великий шар, який об'єднує більшість суспільства. Результати соціологічних досліджень показують, що центральна проблема полягає в тому, що доходи багатих, навіть в умовах сучасної кризи зростають, або зменшуються несуттєво, в той час, як не тільки найбідніші, а й, по суті, все суспільство бідніє. При цьому держава економічно надзвичайно ослабла*, а ринкові інститути продукують усе більшу диференціацію доходів, посилюючи соціальну поляризацію. Розвиток малого й середнього бізнесу в країні відбувається нестабільно. Так, якщо у 2005 р. в країні було створено 32.000, а ліквідовано 3.000 СП і МП, то у 2006 р. ці показники склали, відповідно, 28.000 і 15.000. На думку аналітиків, близько 57 % підприємців згортають свою діяльність через корупційні дії. От вам і комерційна самостійність! [6, с.3].

Зараз у Харківській області – 20,5 тис. підприємств малого бізнесу, де працює понад 113 тис. чоловік. Кількість харківських підприємців – фізичних осіб перевищує 153 тис. [6, с.3]. Але до кінця 2008 р. у зв'язку з погіршенням економічного становища багато підприємств призупинили свою діяльність, оскільки у багатьох підприємців не було „антикризового” буфера. Свого часу спеціалісти Харківського національного університету (ІПП „Прикладна соціологія”) провели унікальне дослідження за темою „Соціологічні аспекти розвитку малого і середнього бізнесу в Харкові”. У ньому взяли участь півтори тисячі харківських респондентів, які працюють у різних сферах малого й середнього бізнесу. Дослідження виявило, що 73 % зайнятих у малому й середньому бізнесі мають вищу освіту. Перш за все – технічну (45 %), економічну (23 %) й гуманітарну (17 %). У переважній більшості їхній вік – до 50 років (93 %). При цьому за своїм матеріальним статусом вони мало відрізнялися від службовців або робітників вищої кваліфікації. У доволі благополучному 2006 році бідних, тобто тих, кому грошей вистачало лише на їжу, серед них не було, але більшість (81 %) заявила, що не можуть дозволити собі крупні придбання. Про можливість заробити на холодильник, меблі та інші товари тривалого користування мріяли 30 %, автомобіль, квартиру не може купити кожний другий [8, с.4].

Дуже цікавими були відповіді респондентів на питання, що, на їхню думку, найбільше заважає розвитку малого й середнього бізнесу. На першому місці виявились „бюрократизм місцевих органів влади” (61 %), на другому – „корупція в органах влади” (45 %), а далі – нестача фінансових ресурсів для розвитку бізнесу (45 %), наявна система оподаткування (43 %), нестабільність економічної ситуації (35 %) і т.д. [8, с.4].

Важка ситуація склалася для дрібного підприємця і в аграрному секторі. Не дивлячись на рекордний врожай 2008 р. (54 млн. тонн при внутрішній потребі у 22 млн. тонн) повернути кредити банкам виробникам сільськогосподарської продукції важко, оскільки банківський відсоток на кредити зріс до 35 % в гривнях, а закупівельні ціни і попит на продукцію впали на користь посередника-реалізатора. Держава не допомагає селянам держзакупівлями, не забезпечує цільові дешеві кредити за рахунок бюджету. В

* За даними Міністерства фінансів в основний зовнішній борг України (державний і корпоративний) станом на 1 жовтня 2008 р. досяг 100,3 млрд. дол., тобто майже 60 % від ВВП [7, с.4].

результаті рентабельність галузі склала лише 3-5 % проти 27 % у менш „сприятливому” 2007 році. У цих умовах дрібні підприємства не виживуть [9, с.12].

Не набагато краще становище й висококваліфікованих представників середніх шарів суспільства. Їхнє поповнення залежить від того, як швидко „економічна еліта” й керівництво країни усвідомлять, що євроінтеграція та входження у СОТ для збереження державного суверенітету потребує зусиль інтелектуалів, малого й середнього бізнесу, а також як швидко почнуть оплачувати кваліфіковану розумову працю не за прожитковим мінімумом, а за ринковою ціною. Але сьогодні в Україні спостерігається зворотне. Уряд і опозиція явно стали на бік олігархів, залишивши „у вільному падінні” малий і середній бізнес. Через погашення зовнішнього боргу із країни в 2009 р. буде виведено близько 31 млрд. дол. Держава розраховується з боргами приватних компаній і комерційних банків за рахунок збільшення власного суверенного боргу, розмір якого на кінець 2009 року зросте з 15 до 32 млрд. дол. Таким чином, олігархам допоможуть зберегти ту власність, яку вони скупили впродовж 1990-х років за копійки. Аналізуючи цю ситуацію, Андрій Іванов у статті „Друга „прихватизація” України” стверджує, що в цьому їх підтримують і Ющенко, і Тимошенко, і Янукович [7, с.4]. За борги олігархів знову заплатять усі громадяни разом: виплата кредиту МВФ і відсотків ляже на держбюджет – тобто на платників податку. У той час як адміністрація Б. Обами в антикризовій програмі пропонує зменшити податки для представників малого й середнього бізнесу, що сприятиме зміцненню становища середнього класу, у нашій країні податки збільшують нібито для „поповнення держбюджету”. У той час як у США планується збільшити держінвестиції для створення нових високотехнологічних робочих місць, у нас закриваються сучасні виробництва й зменшується фінансування науки. Фінансова політика розвинених держав спрямована на захист депозитів (а серед вкладників – більшість представників середніх класів суспільства), а в Україні – це допомога банкам, які швидко скуповують валюту й переводять її в офшорні зони, ще більше посилюючи кризу в країні.

Можна зрозуміти інтерес МВФ: нам видали кредит, аби ці гроші знову повернулися на Захід, щоби запобігти втратам європейських і американських банків від банкрутства українського бізнесу. Українське суспільство не лише буде відкинуте назад у формуванні національного середнього класу, а й погіршиться становище висококваліфікованих робітників, технологів, аграріїв.

Таким чином, соціально-економічна структура українського суспільства в умовах кризи характеризується крайньою соціальною нестійкістю як на рівні процесів всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самоусвідомленості особистістю свого місця в системі соціальних ієрархій. Надто суперечливо відбуваються активні процеси розмивання традиційних груп населення, стрімке майнове розшарування, становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеністю у владні структури, внаслідок чого породжується політична й соціальна напруга в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Коэн Дж., Арато Э.; [пер. с англ.] – М.: Прогресс, 2003. – 268 с.
2. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А.Сорокин; [пер. с англ.] – М.: Политиздат. – 543 с.
3. Пахомов Ю. Законы Ньютона и украинское общество / Ю.Пахомов // Время. – 2008. – 23 октября. – С.2.
4. Заславская Т.И. Социальная стратификация российского общества / Т.И.Заславская. – М.: Прогресс, 2003. – 382 с.
5. Геллнер Э. Условия свободы / Геллнер Э.; [пер. с англ.] – М.: Наука, 1995. – 248 с.
6. Большие проблемы малого бизнеса // Время. – 2008. – 31 июня. – С.3.
7. Иванов А. Вторая „прихватизация” Украины / А.Иванов // Аргументы и факты в Украине. – 2009. – № 3. – С.4.

8. Зеленина Е. У харьковского предпринимательства вполне интеллигентное лицо / Е.Зеленина // Время. – 2006. – 29 декабря. – С.4.

9. Романцов М. Камо грядеши, Украина? / М.Романцов // Сегодня. – 2008. – 10 декабря. – С.12.

Довбня Е.Н.

ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СТРАТИФИКАЦИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ДИНАМИКУ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

В статье на основе анализа современной социологической литературы и публицистических материалов выявляются особенности противоречивого процесса социальной стратификации современного украинского общества и влияние этого процесса на становление гражданского общества. Показаны основные направления происходящих в этой области сдвигов.

Ключевые слова: гражданское общество, стратификация, средний слой, система административно-командного капитализма, модульный человек.

Dovbnya O.

RESEARCHES OF SOCIAL STRATIFICATION AND ITS INFLUENCE ON DYNAMICS OF FORMING OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

In the article on the basis of analysis of modern sociological literature and publicistic materials the features of contradictory process of social stratification of modern Ukrainian society and influence of these process on the berth of civil society are revealed. Basic directions of changes what is going on in this sphere are shown.

Key words: civil society, stratification, middle layer, system of administratively-command capitalism, module man.